

* ڈاکٹر ثوبیہ اسلم

پاکستانی پنجابی افسانے وچ پاکستانیت

Abstract

The ideology of Pakistan based on two nation theory, and this was proved by the Hindu Nation itself because they never intermarried nor inter dined. The Muslim League has started the struggle of their freedom for separate homeland, where they could live according to their beliefs, culture and ideology. The Pakistan Movement reached its zenith in 2nd decade of 20th century, and this was continued to date. This spirit was always seen in every field of life. This influence could be observed in the art and literature created in this particular atmosphere. This article deals with the short stories written under the influence of "(Pakistaniat)". Punjabi language has accepted the surroundings influence immediately, which can be noticed in Punjabi literature as well. The picturesque passions were observed during this time due to this very reason, the Punjabi short stories (Afsanay) written even in these days are the good examples which represent the passions of love for separate homeland i.e. Pakistan. In this article has been analysed 21 Punjabi short stories which have full fragrance and essence of the love for Pakistan i.e. "Pakistaniat".

Keywords: Pakistan, Two Nation Theory, Muslim League, Freedom, Homeland, Ideology, Pakistaniat.

لفظ پاکستانیت جتنا سادہ تے سوکھا وِسدا اے اصل وچ اوہدے توں کدھرے ڈونگھا تے موکلا اے۔ پاکستانیت دی تعریف ڈاکٹر سید عبداللہ نے ایس طرح کیتی اے:

”پاکستان محض سیاسی اور جغرافیائی اصطلاح نہیں۔ بلکہ اس کے کجھ تہذیبی معانی بھی ہیں۔ جن کا براہ راست تعلق ہماری مسلم قومیت اور نظریہ پاکستان سے ہے۔“ (1)

ایہدے توں پتہ لگدا اے جے پاکستانیت دامنڈھ صرف 1947ء توں نہیں بجھیا سگوں تہذیب تے کلچر وچ ایہدیاں جڑاں چوکھیاں ڈونگھیاں نیں۔ یاں فیرانج آکھ لو پئی پاکستان دی تشکیل مسلم قومیت دے ذریعے ای عمل وچ آئی تے ایہ اک سیاسی تے تاریخی فیصلہ نہیں سگوں اتواں متحدہ ہندوستان وچ اپنا

وجود رکھدی سی تے ایہدا ادب قیام پاکستان توں پہلاں وی تخلیق ہو رہی سی۔ ڈاکٹر سید عبداللہ موجب:
”پاکستانیّت سے مراد ایک مجموعی مسلم مزاج ہے جو اپنی ہزار سالہ تاریخ میں کل
مسلمانان ہند نے ایک بین الاقوامی اسلامیت کے تحت ڈھالا اور جس میں پوری
ہندو اسلامی تہذیب آجاتی ہے۔“ (2)

پاکستانیّت تے ہندوستانیّت برصغیر وچ ہمیشہ توں ریل دی اک پٹری وانگوں نالو نال رہیاں
تے کدی وی اک دوجی وچ ضم نہیں ہوئیاں۔ ایس فرق نوں محمود غزنوی دے نال آؤن والے المیرونی
نے اودوں محسوس کیتا تے لکھیا:

”ہندو دین میں ہم سے گلی مغائرت رکھتے ہیں۔ غیروں کو یہ لوگ بلیچہ یعنی ناپاک
کہتے ہیں اور ان کو ناپاک سمجھنے کی وجہ سے ان سے ملنا جلنا، شادی بیاہ کرنا، ان
کے قریب جانا، ساتھ کھانا اور ساتھ بیٹھنا جائز نہیں سمجھتے..... ہندو کسی شخص کو جو
ان کی قوم سے نہیں ہے ان میں داخل ہونے کی رغبت یا ان کے دین کی طرف
میلان رکھتا ہے اپنے اندر داخل کرنے کی مطلق اجازت نہیں دیتے۔“ (3)

ایہدا عملی نمونہ سانوں قیام پاکستان توں کجھ عرصہ پہلاں ٹھڈی تے سنگٹھن دیاں تحریکاں
پاروں وی ملدا اے۔ ہندوواں تے مسلماناں دے آپسی اختلاف اپنے بنیادی نیں جیہناں نوں مٹاؤن
لئی اکبر بادشاہ نے دین الہی دے ناں نال اک نواں مذہب متعارف کروایا۔ تاں جے مسلمان تے ہندو
رام راجیم نوں اک سمجھ کے اکٹھے ہون جیہدی وضاحت محمد اکرام شیخ انج کردے نیں:

”ہندوواں اور مسلمانوں کے اختلافات اتنے بنیادی ہیں کہ دین الہی کا منصوبہ بنا
کر رام اور رحمان کو ایک کہہ کر انھیں جوڑا نہیں جاسکتا۔“ (4)

ہندو تے مسلماناں دے آپسی افتراق بارے دوجے مستشرقین وی لکھدے رہے۔ جیہناں
وچوں عزیز احمد نے ہندو کلچر دے مطالعہ توں بعد لکھیا اے:

”اسلام کی موجودگی کے خلاف ہندوواں کی مذہبی اور ثقافتی عناد کی شدت میں
پندرہویں صدی میں کچھ کمی ضرور آگئی۔ امتدادِ زمانہ کے ساتھ ہندوواں کی علیحدگی
پسندی اسلام کے دوش بدوش چلنے کی عادی ہو گئی تھی لیکن چند افراد کی نجی انضمامی
کوششوں اور تحریکوں کے باوجود ہندو دھرم کی روح ہمیشہ کی طرح اسلام سے
بدگمان ہی رہی۔“ (5)

فطری پکھوں ویکھیے تاں اک دا رنگ کالا تے اک دا نیلا اے۔ جیویں ایہ دوویں رنگ
غیر فطری چا پدے نیں انجے ای ہندو تے مسلمان وی اک دوجے نالوں بہت وکھرے نیں۔ دریائے
سندھ وچ انک دے مقام تے دو پانی اک دھارے وچ ملدے نیں پر دوویں اک دوجے توں وکھو وکھ

نظر آؤندے ہیں۔ ایہ فرق اگے چل کے علامہ اقبال نے اپنے خطبے وچ واضح کیتا اے:
 ”اگر اس معیار سے ہندوستان میں ہندو مسلم سیاسی تھی کو پرکھا جائے تو یہ ایک قوم
 نہیں بنتی۔ اس لیے نام نہاد ہندوستانی قوم میں جو تنوع ہے اسے اس کی دو بڑی
 وحدتوں کے باہمی تعاون کی خاطر تسلیم کر لینا چاہیے یعنی ایک ہندو عصبی اجتماعیت
 اور دوسری مسلم عصبی اجتماعیت۔ اول الذکر کے ثقافتی رشتے بدھ دنیا میں جنوب
 مشرقی ایشیا اور مشرق بعید میں تھے اور دوسری کے رشتے مشرق وسطیٰ کے مسلمانوں
 میں تھے۔ اس طرح ہندوستان گویا ایشیائے صغیر تھا۔“ (6)

گاندھی دے اک سوال کہ اک ہندوستانی مسلمان نوں کسے دو جے ہندوستانی کولوں ممتاز
 کرن والی شے مذہب توں اڈ ہو رکیہ اے؟ کیہ اوہ کسے ترک تے عرب کولوں مختلف ہوندا اے؟ دا جواب
 قائد اعظم نے ایج دتا۔

We maintain and hold that the muslims and hindus are two
 major nations by any definition or test of a nation. We are
 nation of a hundred million and what is more-we are
 nation with our own distinctive culture and
 civilization, language and literature, art and architecture
 norm and nomenclature, sense and values and
 proportion, legal laws and moral codes, customs and
 calendar, history and traditions attitude and ambitious, In
 short we have our own outlook on life and of
 life. (Quaid-e-Azam, 17 september 1944, On islamic
 ideology vs hinduism) (7)

مسلماناں دی تہذیب آفاقی اے تے عقائد الہامی نہیں جدوں کہ ہندوواں دی تہذیب دے
 رشتے زمین نال جڑے ہوئے ہیں۔ ایسے خیال نوں ڈاکٹر سجاد باقر رضوی ہوراں ایج پیش کیتا اے:
 ”مسلمانوں کی تہذیب آسمان سے زمین کی طرف آتی ہے۔ اس کے برخلاف
 ہندوؤں کے یہاں زمینی رشتوں کی زیادہ اہمیت ہے۔ ان کی تہذیب زمین سے
 آسمان کی طرف جاتی ہے۔ اور اب یہ بات یوں ہوئی کہ ہندوؤں اور مسلمانوں کی
 تہذیب میں فرق زمین آسمان کا فرق ہے۔“ (8)

فیض احمد فیض اک روشن خیال پاکستان دے چلدے پھر دے نمائندے سن۔ اوہناں دی نظر
 وچ وی پاکستانیت دی اپنی قدر تے اہمیت سی۔ اوہ لکھدے ہیں:

ہماری تہذیب کے دو عناصر ہوں گے۔ ایک اسلام اور ایک پاکستانیت، میں جس چیز کی وضاحت کر رہا تھا وہ پاکستانیت کا عنصر تھا۔ اس لئے اسلام کے بارے میں نہ کسی بحث کی ضرورت ہے اور نہ وضاحت کی۔ وضاحت جس چیز کے کرنے کی تھی وہ قومی اور مقامی خصوصیات ہیں، کہ پاکستانیت سے کیا مراد ہے۔“ (9)

انعام الحق جاوید موجب:

”پاکستانی ادب اور ادب میں پاکستانیت میں کیا فرق ہے؟ جب ہم ادب میں پاکستانیت کی بات کرتے ہیں تو اس کے لیے ہمیں زیادہ وضاحتوں کی ضرورت پیش نہیں آتی۔ یہ لفظ اپنی حدیں خود متعین کر لیتا ہے۔ اور ہمیں باور کراتا ہے کہ جس طرح انسانیت انسانوں سے محبت اور اعلیٰ اقدار کی پاسداری کا نام ہے۔ اسی طرح پاکستانیت سے مراد پاکستان سے محبت کا اظہار اور اس نظریے کا اقرار ہے جس کی بنا پر پاکستان کا قیام عمل میں آیا اور جو دھرتی کی رگوں میں خون کی طرح رواں دواں ہے۔“ (10)

پاکستانیت دے تحت رچے جاؤں والے ادب وچ اردو تے پنجابی دوواں زبانوں دا ادب شامل اے۔ پنجابی نظم تے نثر دوواں وچ پاکستانیت دے جھلکارے دکھائی دیندے نیں۔ عام لوکاں توں اڈ اتھتھے دے لکھاریاں لوکاں وچ وطن دی محبت اگھیرن لئی قلم راہیں حصہ پایا تے اوہ ایس وچ کامیاب وی رہے۔ اتھتھے چوئیں پاکستانی پنجابی افسانیاں وچوں ونگیاں راہیں پاکستانیت دے ایہناں رنگاں دا جائزہ لیا گیا اے۔

اقتدار واجد..... متراں دی مجبانی خاطر:

ایہ افسانہ پاکستان وچ رہندے ہوئے اک بندے نوں اوہدے ماضی ول لے ٹردا اے۔ جمعے دے دن چھٹی اے پر اوہدا دل گھر نہیں لگدا تے اوہ گھر دے بکھیریاں وچوں نکل کے سٹیشن ول ٹر پیندا اے تے اینویں اک بیچ تے بہہ کے آئے گئے لوکاں نوں ویکھدا رہندا اے۔ ایہے چروچ امرتسر توں گڈی سکھاں نوں لے کے آؤندی اے تے لہور دے لوکی مہمان کر کے اوہناں دی سیوا وچ رُجھے نیں۔ پراوہ 1947ء دے سہ جا پڑدا اے تے سکھاں نے جیہڑی وڈھ ماری کیتی اوہدے وچ اوہدا سارا پریواری اوہناں دی ہوس دی بھیٹ چڑھ جاندا اے تے اوہ کلا ای رہ جاندا اے۔

”حالی پنڈوں نکلے ای سن پئی رولا پئے گیا۔ ایہ رولا اوہدی سمجھوں باہری۔ اوہدی ماں نے اوہنوں تے نکلی گڈی نوں جھولی وچ لکایا تے گڈ تھلے وڑ گئی۔۔۔ اماں ایہ کیہ ہو یا اے؟۔۔۔ پتر سکھ آ گئے نیں،۔ ایس توں اگے اوہ کجھ وی نہ کہہ

سکی، اوہنے ڈرنال اکھیاں میٹ لئیاں تے جدوں رولا گھٹیا اوہ کلا رہ گیا سی.....
بالکل کلا۔“ (11)

سے دے دھارے وچ جا کے اوہ اپنے پسینے وچ بہہ جاندا اے تے بے ہوش ہو جاندا اے
تے جدوں ہوش آؤندا اے تے اوہدی بیوی اوہدے کول ہوندى اے تے اوہ وی شوہدا اخیر لی ساہ نوں
اُڈیک رہیا ہوندا اے۔ اج سانوں اپنے ماضی نوں نہیں بھلنا چاہی دا۔ کجھ تے یاد رکھنا چاہیدا اے تے
دوہجے پاسے دے سکھاں نے ساڈے وڈکیاں نوں خون دے پیالے پیش کیتے سن تے ساڈے مایاں
نوں، بھیناں بھراواں نوں وڈھیا سی تے اسیں مڑاں دی جمانی خاطر ایہناں وڈکیاں بھیناں بھراواں نوں
بھلا بیٹھے آں۔

حنیف باوا..... دُوجا پڑا:

حنیف باوا دے لکھن دا اک نویکلا انداز اے۔ ایہ کہانی ونڈ دے مگروں ہوئی وڈھ ماری دی
اک تصویر پیش کردی اے تے اوہناں لئی اک سبق اے جیہڑے اج پرلے پنجاب توں آئے سکھاں نوں
اپنا مہمان سمجھدے نیں تے اوہناں دی خدمت وچ جُٹ جاندا نیں۔ حنیف باوا نے مہاجر کیمپاں دیاں
سختیاں، قتل و غارت گری، لہو دے ہڑھ تے اکالیاں دے نعرے تے اوہناں دے کروت اپنے انداز
وچ ساڈے سامنے رکھے نیں۔ سگوں تسیں آپ فیصلہ کرو پئی ایہ ملک کنیاں قربانیاں پچھوں حاصل کیتا گیا
تاں جے آپسی نفرت دیاں کندھاں ڈھا کے سانوں سوچنا چاہیدا اے پئی کیہ پاکستان ایس لئی بنیا سی کہ
استھے سنی، شیعہ، دیوبندی، وہابی تے ایہوجنیاں کئی ہور ونڈاں پے جان تے فیر ساڈے بچے سکھاں دے
بلماں دی نوک تے ہون۔ ایس افسانے وچ حنیف باوا نے سانوں جھنجھوڑ کے جگاون دی کوشش کیتی
اے پئی کیویں ساڈے وڈ وڈیرے دوہجے پاسیوں پاکستان آئے تے پاکستان ای اوہناں دی آس امید
سی۔ اوس ویلے اوہ استھے آکے اپنے آپ نوں اپنے گھر وچ سمجھدے سن پر سانوں ہن سوچنا چاہی دا اے
کہ کیہ اسیں ہن اپنے گھر وچ محفوظ ہاں پر اوس ویلے سکھاں وچ وی بندے نوں بندہ سمجھن والے لوک
موجود سن جیہناں وچوں اک کردار حنیف باوا نے دسیا اے:

”ایہ کیہو جیہا سکھ اے جیہنے سانوں وکھ کے کرپان نہیں چکی۔ تلوار نہیں
لشکائی۔ سفا جنگ نہیں کڈھیا۔ کلوہ نہیں وکھایا۔ سگوں ایہ میری دھی نوں اپنی دپو
سمجھدا اے۔“ (12)

طارق جامی..... تریل دے موتی:

طارق جامی دا ایہ افسانہ مائی جیراں دی کہانی اے جیہدا پتر محمود فوج وچ سی۔ جنگ دے
دیہاڑے سن تے محمود دی کوئی خبر نہیں آؤندی تے مائی جیراں روز ڈاکیے دی اڈیک وچ رہندی اے۔

اک دن ڈاکیا اوہنوں دس پاندا اے کہ اج کچی سڑک توں فوجیاں دا قافلہ لنگھنا اے۔ اپنے پتر دا پتہ اوہناں کولوں پچھ۔ مائی جیراں کلی جان سی تے روٹی اوہنوں چودھری فضل دین دی نونہہ فیضیاں دے جاندی سی۔ فیضیاں وی اوہدے پتر دی اطلاع نہ آؤن پاروں اوہدے نال پریشانی ساڻھی کردی۔ مائی جیراں اوہنوں دسدی اے اپنی کل فوجی قافلے نے لنگھنا اے تے میں اوہنوں پچھاں گی۔ فیضیاں اوہنوں کہندی اے کہ چھولے اُبال کے لے جاویں تے ساری رات اوہ چھولے ابا لن وچ لا دیندی اے۔ ساری لکھی وچ دُھوں ای دُھوں ہو جاندا اے تے اوہ چھولیاں تھلیوں اک نہیں بجھن دیندی۔ اک مٹھی ہوندی اے تے مائی جیراں پھوک مار کے فیروہنوں بھٹکا دیندی اے تے سویرے تڑکے کچی سڑک تے آ بہندی اے تے سوچاں وچ گم ہو جاندی اے۔ اپنے چر وچ چار ٹرک لنگھ جاندے نیں تے فیروہ جان والے ٹرک مگر نرس کے تے آون والے ٹرک ول نرس کے اپنے پتر محمود دا پتہ پچھدی اے۔ پر اپنے وچ پچھی ٹرک لنگھ جاندے نیں تے مائی جیراں نوں ٹھیڈا لگدا اے تے اوہا سر پتھر تے لگدا اے تے سڑک تے خون ای خون ہو جاندا اے تے چھولے پوری سڑک تے کھل جاندے نیں۔

دُوروں آؤندے ڈاکیا نے سڑک دے وچکار کچھ ڈٹھا۔ تاں اوہنے سائیکل تیز کر دتی۔ کول اپڑ کے اوہ سائیکل توں پیٹھاں اُتریا۔ اوہنے مائی جیراں نوں ہلایا۔ تاں اوہ بے جان ہو چکی سی اوہدے توں کچھ فاصلے تے ٹوکری مُوندھی پئی ہوئی سی تے ساری سڑک تے چھولے کھنڈے پئے سن۔ ایدھر مائی جیراں دے خون دے قطرے پیڑے پیڑے کھنڈے سن۔ تے سورج دے چانن وچ انج چمک رہے سن جیویں تریل دے موتی۔⁽¹³⁾

مائی جیراں ایس ڈرامے دا اوہ کردار اے جیہڑا اپنے لام تے گئے پتر دی اڈیک وچ اپنے رب کول رُگئی جتھے اوہدا پتر پہلاں توں ای بانہواں کھلاری کھلوتا اے۔

طاہرہ سلیمی..... پھلاں دے ہار:

طاہرہ سلیمی دا ایہ افسانہ پھلاں دے ہار 1971ء وچ مشرقی پاکستان دے سانچے بارے لکھیا گیا اے۔ بیلہ جیہڑی اپنے بندے دی قبر تے کھلوتی سوچاں وچ گواچی ہوئی اے، کامران دیاں گلاں اوہنوں یاد آ رہیاں نیں۔ اوہنے کہا سی بیلہ میں چاہنداں واں میرے مرن پچھوں میرا ناں چنگے طریقے نال لیا جاوے۔ لوکاں وچ میرا ذکر خوشی تے چاواں نال کیتا جاوے تے میں ایس ویرا نے وچ کلا ای پیا رہواں۔ بیلہ اوہنوں پچھدی پر جدوں ڈونگھی شام پے جاوے، پر چھاویں کنبن لگ پین، ہر پاسے اُداسیاں تے چُپ دا پہرہ ہووے، پچھی تے پکھیر و سرسٹیں اپنے آہلیاں ول جا رہے ہون تے پنڈاں دے گھراں وچوں اٹھدا دھواں اُداسیاں وچ مایوسیاں دا رنگ بھر رہیا ہووے تے بیلہ ایس تھاں اُلو بول رہے ہون تے کوئی ہولی ہولی تھکے تھکے دے پیر رُدا رُدا آوے، اپنیاں اکھاں دے موتی میری قبر تے

تاریاں وانگوں وچھا دیوے تے فیر میری قبر دے سرہانے اک نکا جیہا دیو بال دیوے جیہدی کنبدی لو
 ایس ماحول نوں ہو روی پر اسرار بنا دیوے۔ اک تار میری قبر تے پا کے روندیاں اکھیاں نال پرت جائے
 تے میں واجاں ای ماردا رہواں۔ سبناں سوہنیا اک واری فیر آتے اپنیاں ہنجواں دے انے تے پھلاں
 دے ہار لے کے فیر اوہ چپ وٹ کے ٹر جاوے۔ بیلہ اوہدیاں بانہواں وچ ڈسکن لگ پئی تے اج اوہو
 ای ماحول سی تے بیلہ مئے نوں نال لے کے اوہدی قبر تے دیو بال کے پچھا نہہ نوں پرتی تے فیر اوہنوں
 بتیاں نظر آئیاں۔ ایہ تے فرخ دی جیپ سی اوہ بیلہ نوں کچھدا بھابھی توں ایس ویلے؟ تے اوہ فیر فرخ
 نوں کچھدی اے پئی ویکھیا ای کنج میرا کامران دشمن اگے کندھ بندھ کے کھلو گیا سی اوہنے کنڈ وی نہیں سی
 دکھائی پر فیروی ایس اپنا اک پرکٹوا پکے آں۔ اوہناں دھیاں بھیناں دے سر تے ہتھ کون رکھے گا۔
 کامران نوں کئی واری پکاریا ہووے گا پر کامران تے اوہ تے نہ جاسکیا۔ اوہ تے بھابھی میں جاواں گا فرخ
 کہن لگا۔ پر بیلہ نے کہیا فرخ توں نہیں جاویں گا۔

”میرا پتر مٹا جاوے گا۔ اوہناں بھیناں دے سر ڈھکن..... فیر میرے پتر دا پتر
 جاوے گا۔ مشرقی ماواں دے اتھرو پونجن تے فیر۔۔۔ تے فیر ایس واری واری
 جاندے رہواں گے۔ اوہناں نوں سینے لان۔ اوہناں دیاں بلیاں تے ہاسے
 سجاؤں۔ اوہناں دیاں مانگاں وچ تارے چکان۔ ایس اوہ تے دی اک اک شے
 نوں لہو وچ ڈبو کے لالولال کر چھڈاں گے..... اوہدا ساہ اکھڑن لگ پیا۔“ (14)

اوہ تے میرا پتر مٹا جاوے گا تے پتر مئے دا پتر دشمن دے دند کھٹے کرے گا۔ اوہ آکھدی اے
 فرخ توں اک فوجی ایس میں تیرے گل وچ ہار پادیاں پر پھلاں دے ہارتاں میں کامران دی قبر تے پا
 آئی آں تے فیر اوہ ہسدی ہسدی پنڈول بھج گئی۔ فرخ نوں جاپیا پئی خورے اوہ پاگل ہو گئی اے۔

عمر غنی..... اڈیک:

عمر غنی دا ایہ افسانہ اوہ لمبی اڈیک اے جیہدے وچ ساڈیاں پنجاب دیاں ٹھاراں مدتاں
 اڈیک وچ ای رہ جاندياں نیں۔ ایہ کہانی جاوید تے ناصرہ دی اے جیہدے اک دو جے نوں پسند کردے
 نیں۔ جاوید پنڈ وچوں نوکری لئی لاہور آؤندا اے تے اتھے ایہدی بیٹھک لاگے نشی کرم دین دا گھراے۔
 لاہور آکے اوہ کنج اپنے دفتر دے اک ساتھی نسیم ول اپنا ٹرنک رکھ کے ریلوے اسٹیشن تے جاسوندا اے۔
 جدوں نسیم نوں ایس گل دا پتہ لگدا اے تے اوہ اوہنوں اک بیٹھک دا بندوبست کر دیندا اے۔ اتھے ای
 اوہدی ملاقات ناصرہ نال ہوندی اے۔ عمر غنی نے ایس افسانے وچ اوہناں سارے مسئلیاں دی نشاندہی
 کردتی جیہدے پاروں مشرقی پاکستان بنگلہ دیش بنیا سی۔ جاوید دا بھرا آصف جیہدا سٹیج رینجرز وچ سی
 اوہدی ڈیوٹی پور بی پاکستان وچ لگ جاندی اے تے فیر اوہدے آن تے جاوید تے ناصرہ دی شادی دی

تاریخ دا فیصلہ ہوناسی۔ مشرقی پاکستان دے حالات دن بدن خراب ہو رہے سن۔ شیخ مجیب اپنے چھ نکات دا ذکر کر رہیاسی، لسانی مسئلہ وکھراسی تے بنگالی علامہ اقبال دی تھاں رابندر ناتھ ٹیگور نوں قومی شاعر قرار دین لگ پئے سن۔ وقتی طور تے حالات قابو وچ آگئے سن پر جدوں عام معانی دا اعلان ہویتے حالات فیر وگڑ گئے۔ ہندوستان حملہ کردتا تے انج مشرقی پاکستان بنگلہ دیش بن گیا۔ بنگالیاں وچوں وی میر جعفر، میر صادق پیدا ہوندے رہے تے ایہ قوم ناقابل اعتبار رہی۔ ایہناں حالات وچ جاوید دے بھرا آصف دی کوئی اُگ سنگ نہیں سی۔ فیر اوہدی آواز انڈیا ریڈیو توں اُبھری تے جاوید نوں پتہ لگا کہ اوہدا بھرا 93000 جنگی قیدیاں وچ اے تے اوہدی جان وچ جان آئی پر فیر اوہ سوچدا اے پئی:

”اوہدی بانہہ بھاویں کٹ جاندی مُلک دا بازو نہ کھدا۔“ (15)

ناصرہ نے حیاتی ہن ایس اڈیک وچ لنگھا دتی پئی کدوں 93000 آصف گھراں نوں پرتن گے تے اوہناں دی اڈیک مُلے گی۔

اقبال زخمی..... برقعہ:

اقبال زخمی ہو راں دا ایہ نکا جیہا افسانہ ونڈ ویلے مہاجراں دی بے سروسامانی دی اک تصویر پیش کر رہیا اے پئی ریڈ کلف ایوارڈ دیاں ہندو انگریز گٹھ جوڑ نال جدوں مسلم اکثریتی علاقے پاکستان نال شامل نہ ہوئے تے اوہ تھے دے واسیاں اتے کیہ بیتی۔ اوہناں دی وڈھ ٹک کج ہوئی تے کج سکھاں تے ہندوواں دیاں برچھیاں نے پاکستان ول آؤن والے راہ ڈکے تے جے کر کوئی بندہ بچ بچا کے پاکستان اپڑیا تے اوہدا کیہ حال ہويا۔ ایہناں لوکاں وچوں اک بیگماں دا خاندان وی سی۔ جیہدا گھر والا افضل دین 14 اگست نوں گھروں تیار ہو کے اپنی ڈیوٹی تے تڑ جاند اے تے فیر جدوں واپس مُردا اے تے اوہدا ٹیرا چھ والا دے مہاجر کیمپ وچ چار دناں دی تلاش مگروں لہجہ پیندا اے تے اوہ اوہناں نوں لے کے سچدا بچاند اقصو اپڑ جاند اے۔ اتھے اوہناں دے بچے سردی نال ٹھہر رہے سن۔ بیگماں نے اپنا برقعہ بالاں اتے پایا:

”بارشاں دا موسم سی اوس دن وی بارش ہو رہی سی۔ ٹھنڈی ٹھنڈی ہوا چل رہی

سی۔ رات دا ویلا سی تے ایہ خاندان بے سروسامانی دی حالت وچ قصور سٹیشن تے پپیا

سی۔ یکے بال پالے نال ٹھرو ٹھرو کر رہے سن تے ماں نوں کہہ رہے سن۔ ’امی پالا لگدا

اے،۔ ماں کولوں بالاں دی ایہ حالت ویکھی نہ گئی تے اوہنے اپنا برقعہ لاه کے پاڑ کے

بالاں تے پایا۔ اوس دن توں بعد بیگماں نے ساری حیاتی برقعہ نہیں پایا۔“ (16)

جدوں اوہدی نظر کسے برقعے والی عورت تے پیندی تے ہنجواں دی جھڑی اوہدیاں اکھاں وچ لگ پیندی تے اوہ سوچاں دے ڈونگھے سمندر وچ ڈب جاند ا۔

عاشق رحیل..... زندہ باد:

عاشق رحیل ہوراں نے ایہ افسانہ 1993ء وچ لکھیا جدوں پاکستان دی عمر 46 ورھے ہو چکی سی۔ اجیہے افسانے لکھن والے اوس کرب تے اوس ظلم دی چکی وچوں لنگھے۔ اوہ اک آس سہارے لنگھے سن، اوہ آس پاکستان سی۔ ایس افسانے وچ مائی برکتے جیہڑی خوشی محمد دی ماں اے جیہدے مونہہ تے ویلے نے ہر اوہ رستہ بنادتا جیہڑا پاکستان ول آؤندا اے تے ایہدے تے پئی ہر لکیر ہر اس مصیبت تے پریشانی دی علامت اے جیہڑی دوجے پاسے دے مسلماناں نوں سکھاں تے ہندوواں ولوں دتی گئی۔ ایہ افسانہ نکودرکیمپ دی داستان غم سنارہیا اے جدوں اتوں قدرت دا امتحان مینہ ورھیا تے انسانی روپ وچ بھیڑیاں نے جیہڑی رت پیتی۔ نکودرکیمپ وچ اک مسیت جیہڑی کسے طرح ظالم سکھاں دے ہتھوں بچ رہی سی ایس مسیت نوں برکتے دے پتر نے پاکستان ای سمجھیا کیوں جے اتھے کسے نے پاکستان لکھ دتا سی۔ سکھاں نوں جدوں خبر ملی پئی مسلمان ایس مسیت اندر پناہ لیندے نیں تے ایہوں نکا پاکستان کہندے نیں اوہناں نے پروگرام بنایا تے ایس مسیت تے حملہ کر دتا۔ اوس ویلے برکتے دا پتر خوشی محمد اپنے پاکستان دی حفاظت لئی اپنے توں ودھ سکھاں نال بھڑ پیا تے تن سکھاں نوں جہنم ول ٹوریا۔ مسیت دے بوہے اتے جتھے لفظ ”پاکستان“ لکھیا ہو یا سی۔ خوشی محمد نے اپنے لہو وچ انگل ڈوب کے لفظ ”زندہ باد“ دا واہا کر دتا سی۔“ (17)

14 اگست نوں خوشی محمد دی منگ پاکستان نوں ای خوشی محمد کہندی سی تے ہر سال اوہ بڑے آہر نال ایہ دن مناندی سی۔ اوہدے مونہہ نکودرکیمپ دیاں سختیاں تے سکھاں دے ظلم تے اوہدے پتر دی شہادت سارے رل کے اوہنوں پاکستان نظر آؤندے سن تے اوہ بچیاں دیاں واجاں وچ وی پاکستان ای ویکھدی سی تے ایہدے چھیالی ورھیاں دا ہون تے خوش وی سی تے بے وی سی۔

عاشق را حیل..... پاکستان د اشدائی:

ایہ کہانی اک غریب مہر دین دی اے جیہڑا پیٹھے دے اعتبار نال کلی گراے۔ اوہ اپنی اوس ماں دی خدمت وچ جٹیا ہو یا سی جیہڑی اللہ لوک سی تے گلیاں محلیاں وچ خون تے دشمنان دی دہائی دیندی پھردی سی۔ مہر دین اپنی کئی جی دکان چھڈ کے ماں دے مگر رہندا سی۔ جدوں پاکستان بن دی چرچا ہوئی تے مہر دین نوں ایہدے نال اینا پیار ہو جاندا اے کہ اوہ سارے کم کار چھڈ کے پاکستان رہن دے سفنے ویکھن لگ پیندا اے۔ اوہ آپ بالکل ان پڑھ سی پر اوہنے اخبار لوایا ہو یا سی تے روز اوہنوں پنڈ دے منڈے اخبار پڑھ کے سناندے سن۔ جیہڑے اخبار وچ قائد اعظم یا پاکستان داناں ہوندا اوہ اوہنوں چم کے متھے نال لا کے اپنے ٹین دے صندوق وچ رکھ لیندا۔ ایس محلے وچ احرا ریاں دا زور سی پر فیروی اوہ منڈیاں نوں اکٹھیاں کر کے اوہناں کولوں پاکستان دے حق وچ نعرے لو اندا رہندا تے اوہناں نال

وعدے کر داپنی تہانوں میں ہرے رنگ دے گرتے وی سوا کے دیاں گا۔ جویں جویں پاکستان بنن دا ویلا نیڑے آؤندا مہر دین دے چہرے تے خوشیاں نے ڈیرے لائے۔ بعد وچ جدوں وڈھ ماری ہوندى اے تے ایہو مہر دین اپنی ٹین دی بنائی ہوئی زرہ بکتر خودای پالیندا تے اک جرنیل وانگوں پورے علاقے وچ پھردا بھانویں اوہدی جان تلوار چکن جوگی نہیں سی۔ جیہڑے دیہاڑے پاکستان بنن دا اعلان ہونا سی اس دیہاڑے مہر دین دے رنگ ڈھنگ ہورن:

”جیہڑے دیہاڑے ہندوستان دی ونڈ دا اعلان ہونا سی اوہ دیہاڑا مہر دین دی حیاتی دا بہت اہم دن سی۔ اوہدی خوشی ویکھ کے انج گلداسی جویں پاکستان دا پہلا گورنر جنرل اوہنوں ای بنایا جائے گا۔ یاں پاکستان دا اعلان ہوندىاں ای اوہنوں قارون دی ساری دولت مل جائے گی۔“ (18)

اوہ اپنا جوڑا دھو کے سرتے پگ بنھ کے اک ہندو دی بیٹھک وچ جا کے ریڈیوسنن لگاتے جویں ای ریڈیو وچ پاکستان دا ذکر آیا تے اوہدے مونہوں بے وسا زندہ باد نکل گیا تے لالے تے سکھ اوہدے مگر بھجے۔ اوہ شوٹ بھئی ہمیرے وچ غائب ہو گیا۔ ایہدا علاقہ پاکستان وچ نہیں سی آیا تے ہندو سکھاں نے مسلماناں تے حملے شروع کردتے تے مسلمان مہاجر کیمپاں وچ اکٹھے ہون لگ پئے تے مہر دین نے اپنی کوئی شے نال نہ لئی تے آپے لوکاں، بزرگاں دی خدمت گاری وچ جٹ گیا۔ نکودر کمپ وچ اوہ ماما مہر دین دے نال مشہور ہو گیا تے ہراک نوں کہندا پھردا کوئی کم ہے تے دسو۔ کسے آکھیا مہر دین شیو تے کرا لے۔ مہر دین کہندا اے پاکستان جا کے کراں گا۔ کوئی آکھدا مہر دین دو بے کپڑے پالے پر مہر دین ایہو جواب دیندا پاکستان جا کے پاواں گا۔ اوہنے سارے کم پاکستان اپڑن تے چھڈ دتے۔ اک دن اعلان ہو یا پئی پاکستان توں گڈی لین آرہی اے تے اوہ اپنا خوش ہو یا تے بھج بھج کے کمپ وچ لوکاں دی خدمت تے تیاری کیتی تے دوپہرنوں اوہنوں تاپ چڑھیا۔ اوہنوں لوکی چک کے ڈپنری گئے۔ ڈاکٹر اوہنوں آکھیا پئی مہر دین دوائی پی لے۔ مہر دین نے بڑی مشکل اکھیں کھولیاں تے آکھیا پاکستان چل کے پی لواں گا۔ ایہدے نال ای اوہدا سر ڈھلک جاندا اے تے اوہدی رُوح دو جیاں توں پہلاں بھج کے پاکستان اپڑ جاندی اے تے ایدھرا بے لہور ولوں آؤن والی گڈی دی سیٹی دی آواز آرہی اے۔

مسعود احمد چودھری..... پیار:

مسعود احمد چودھری نے اپنے افسانے وچ اوہ گلاں کردتیاں جیہڑیاں انج ہر کوئی اک دو بے کولوں پچھ رہیا اے پئی ایہ ملک پاکستان ایس لئی بنیا سی پئی اتھے اپنے بال بچیاں، بھیناں دی عزت خراب نہ ہووے یاں ایس لئی بنیا سی پئی اتھے زندہ گھر جان دی امید ای نہ ہووے یاں ایس لئی بنیا سی پئی چور ڈاکو، فراڈیئے معزز کھلاوون تے غریب ایمانداروی ہووے تے اوہ چورای سداوے۔ کیہ ایہ ملک

ایس واسطے بنیاسی کہ اتھتھے چوراں دا راج ہووے، اتھتھے اٹھامڑ مڑ اپنیاں نوں ای ریوڑیاں ونڈے۔ ایہ ساریاں گلاں مسعود احمد چودھری نے اپنے افسانے دے اک کردار فوجی کولوں بڑے چنگے ڈھنگ نال کروائیاں۔ اوہناں دیاں دتیاں قربانیاں فیرتوں اک پنڈ دے چودھری دے پُتر نوں یاد کرا دتیاں جیہڑا پنجاب دی لہڑیاریاں پچھے اپنی جان دی بازی لان ٹُپیا سی۔ زخمی فوجی دی روح نے کرب تے دکھ نال اوہنوں اوہدا فرض یاد کرایا تے ملک دی حفاظت لئی جان قربان کرن دا عندیہ دتا۔ اوہدے مگر اک دوجے کردار سببی نے اوہدی محبت نوں ہٹا کے ملک ول لایا تے نال ای اوہنوں آکھیا:

”جے ہن چلیا ایں تے دشمن تے ایہ ثابت کر دئیں کہ پاکستان دیاں مانواں دے

سارے ای پُتر عزیز بھٹی تے ٹنگا خاں نیں۔“ (19)

تے فیر اوہنے ملک دی حفاظت لئی اپنی جان دا تے لادتی تے اوہ ہسپتال وچ پیا چھیتی ٹھیک ہو کے اک واری فیروطن تے قربان ہونا چاہندا سی تے اوہ ہسپتال دی اک نرس نوں اپنی محبت بارے تے اس شہید فوجی دی روح بارے دس رہیاسی تے پنجاب دی لہڑیاریاں نے وطن توں قربان ہون دی سونہر اوہنوں دتی سی تے اوہ اوس نوں نبھار رہیاسی تے اودھر ریڈیو تے گانا وچ رہیاسی ’میریا ڈھول سپاہیا تینوں رب دیاں رکھاں، بہتر ہوندا ایہداناں میریا ڈھول سپاہیا ہوندا۔ ایس افسانے وچ آج دے قاتل نوجوان نوں اوہدا فرض تے قرض یاد دلایا گیا اے۔

رفعت..... آج دی وارتا:

رفعت دا افسانہ ’آج دی وارتا، اوس عورت دی کہانی اے جیہنے اپنا سارا ٹبر ای فوج وچ گھل دتا سی تے آپ اوہ اوہناں دے بال بچے نوں لے کے دربار آگئی۔ اوس ویلے اوہدے کول دو کھیس سن تے گھر بار ڈرتے ہون پاروں تباہ ہو چکیا سی۔ اوہناں بچیاں دی ماں تے اوس عورت دا پوتر اوہی شہید ہو چکیا سی۔ دوہاں کھیسوں وچوں صرف اک کھیس اوہدے کول پچیا تے باقی بچیاں تھلے اوہ پرالی وچھاندی سی۔ لگی ہون پاروں اوہدے وچ وی سیت پے گئی سی۔ ایسے دربار تے ون سونیاں عورتاں اپنے فوج وچ گئے بالاں، بھراواں لئی وی دعا کرن آئیاں سن۔ تے ہر کوئی اپنے اپنے رنگ وچ دعا منگ رہی سی۔ پُر اوس ویلے نوں صرف بچیاں نوں سیت توں بچاؤن لئی پرالی وی نکر پئی ہوئی سی۔ رفعت نے جدوں اوہنوں پچھیا پئی سارے ای فوج وچ کیوں گھل دتے نی اک ادھا بچیاں نوں پالن لئی وی رکھ لینا سی۔ اوہنے جواب دتا:

”میرا مالک کہندا سی۔ اسی نیلے تے بیٹھے ہوئے آں۔ ساڈا پاکستان کجھ لئے

جھناں دا بیلہ اے تے نیلے وچ جھگی پاون والیاں نوں ایہ گل چیتے رکھنی چاہیدی

اے کہ ہڑدی کا نگ کسے ویلے وی جھگی ڈھاسکدی اے تے ایس کر کے جی جی

نوں تارو ہونا چاہیدا اے۔“ (20)

رفعتِ نوں ایہ غریب عورت ہو رورتاں نالوں کدھرے اُچی نظر آئی جیہڑیاں او تھے کھلوتیاں
اپنے میجر، کرنل، لیفٹیننٹ پتراں، بھراواں لئی دعا کرن آئیاں سن۔

محمد یعقوب عاصی..... ماسی فتح:

محمد یعقوب عاصی دی ایہ کہانی ماسی فتح دی میت نوں سامنے رکھ کے لکھی گئی اے۔ ماسی فتح دی
حیاتی بارے گل کردیاں لکھاری لکھدا اے پئی کا کا تے میں اِکوسکولے پڑھدے ساں تے کا کے دا گھر
میرے گھر دے راہ وچ سی۔ شکر دو پہرے جدوں اسیں پڑھ کے گھر آؤندے ساں تے ماسی فتح بدو بدی
لسی وچ کھنڈتے برف پا کے سانوں دیندی تے جدوں کا کا فوج وچ بھرتی ہو یا تے ماسی کئی خوش سی۔
جدوں اوہ پہلی وار چھٹی آیا تے ماں نے پتا سے ونڈے تے فناٹ اوہدا ویاہ کردتا۔ اج اوہ کا کا وچارا
جیہڑا بھارت دی قید وچ اے اوہنوں ماں دے مرن داسنیہا کیویں دیوے۔ ماں پُتر نوں ترسدی مرگئی
تے پُتر ماں نوں ویکھن لئی اپنی عمر لنگھا دتی۔ جس دن ڈھا کہ گھساوس دن کا کے دی ماں تے میری دکھی
ماں آپو اپنے دُکھ سانجھے کر رہیاں سن تے ماسی مینوں ویکھ کے اڈ کے ایہ کہندی میرے ول ودھی دے
پترا ساڈے نال کیہ ہو گیا اے؟، لوڈھے ویلے ماسی پھلیاں تے روٹی کھو کے آئی تے بھانڈے اِکو
پاسے رکھ کے رات دی روٹی دا آہر کرن لگی۔ اک نونہہ کھال تے کپڑے دھوندی پئی اے دوجی اپنے گھر
ہانڈی روٹی کر رہی اے۔ ماسی دی کئی نونہہ مایاں دے گھر گئی اے تے ماسی گھر وچ اُکلی اے۔ ماسی جد
اندروں آٹالین گئی تے کا کے دی تصویر نے اوہدے ول کھچ ماری۔ کم چھڈ کے کندھ نال ٹنگی تصویر نوں
گلے لالیا تے کہن لگی وے کا کیا کنا کوڑپاویں گا، ہن تیری ماں کمزور ہو گئی اے۔ اوہ فوٹو نال گلاں کر رہی
سی پر اوہ کا کا نہیں صرف اوہدی تصویر سی۔ وڈی نونہہ نے پُتر نوں دادی ول گھلیا:

”اوہنے آ کے دادی نوں آواز دتی اِک، دو، تن واری..... پھڑ کے بلونیا، پردادی

وچ کجھ ہووے تے بولے..... دادی دی روح تاں خبرے کیہڑے کمپ دوالے

پھردی پئی سی۔“ (21)

ماسی فتح اِک ماں اپنے لال نوں لکھن ٹر پئی۔

غلام رسول شوق..... مٹھ داناں دی، چھلتر اں:

غلام رسول شوق دا ایہ افسانہ ونڈ دے دوران ہوئی وڈھ ماری بارے اے۔ قافلے وچ صفیہ نے
شانوں نوں کچھڑے چکيا اے تے امین اوہدے مگر ٹر دا آرہیا اے۔ لمے پینڈے توں تھک کے امین زمین
تے بہہ جاندا اے تے جانڈے پنچھیاں نوں ویکھ کے کہندا اے کہ ماں ایہ پنچھی سارا دن اپنے بچیاں لئی
کھان لئی شیواں اکٹھیاں کردے نیں تے شاماں ویلے اپنے گھر ٹر جانڈے نیں۔ صفیہ اوہنوں اوہدے پیو
دی گل ساندی اے پئی اوہ تاں کدے وی نہیں سی تھکدا۔ چنگا شینہہ جوان سی۔ توں وی اپنے پیو وانگ بن

تے میرے نال ٹُردا آ۔ ٹُردیاں ٹُردیاں امین دی مُٹھ وچ دانے سن جیہڑے اک اک کر کے کر دے رہے:
 ”اینے وچ قافلے دے لوک اوہدے توں چوکی وٹھ پا گئے سن پر امین آلے
 دوالے توں اتے ماں دیاں واجاں توں بے خبر اک اک دانہ چُکن دے آہرے
 لگا رہیا تے جدوں سارے دانے چُک لئے تاں اوہدی مُٹھ داناں نال بھر گئی سی۔
 کچے بھنے، گلے بھجے، مدھے ہوئے داناں دی اک مُٹھ امین مُٹھ گئی
 دُڑک لائی بڑا ٹھیا تاں جے اوہ سب توں پہلاں ہکی شانوں پر
 اوس ویلے تیکر اج داسورج دُب گیا سی تے اتن تیک لال ہنیری نے قافلے نوں
 گھیرا پالیا ہو یا سی۔“ (22)

انج امین دے ہتھوں دانے فیر سڑک تے کھلر گئے۔ اوس ویلے ایہ کہانی گھر گھر دی کہانی سی
 تے ہر بندہ ایسے دُکھ وچ ای سی۔

ملک شاہ سوار علی ناصر ماں:

”ماں“ ملک شاہ سوار علی ناصر دا افسانہ اے جیہڑے وچ سلطانہ اپنے اوس پوترے دا انتظار
 کردی پئی اے جیہڑیاں کئی نسلاں نے فوج وچ بہادری دیاں داستاناں لکھیاں۔ سلطانہ دا گھر والا اللہ
 دین فرنگیاں نال جنگ کردا شہید ہو یا تے پتر باہر فوج وچ مشرقی پاکستان وچ شہید ہو یا تے ماں ایہو
 دعاواں کردی رہی پئی اللہ میری نسل چلاندا رہوے تاں میں وطن تے قربان ہون والے شیراں پتراں
 دی ماں اکھواواں تے انجے ای ہوندا رہیا اوہناں دے ٹہر وچ صرف ہن ایہدا پوتر اچھوڑا پچیا سی۔ سلطانہ
 بڑیاں سدھراں نال اپنے پتر باہرنوں زرینہ نال ویاہ کے لیا۔ ایہ مشرقی محاذ تے جدوں شہید ہو یا تے
 منیر جمیا۔ منیر ای سلطانہ دی آس امید سی۔ جدوں اوہنے چنگے نمبراں وچ ایف اے کیتا تے اوہنوں وی
 سلطانہ نے فوج وچ بھرتی کرا دتا تے اج اوہدا ای انتظار کر رہی سی تے اوہدا دل ڈول رہیا سی پر جدوں
 منیر دی لاش گھر لیاندی گئی تے اوہنے اوہ سارے ہنجو جیہڑے اپنے گھر والے، پتر تے زرینہ دی موت
 تے دُک رکھے سن اوہ سارے ہڑھ بن کے اوہدیاں اکھیاں راہیں باہر آ گئے تے ہن تے اگے نسل چلن
 والا کوئی سلسلہ وی نہیں رہیا سی۔ اوہ سلطانہ ایسے دُکھ وچ ای مر گئی:

”اوس نوں ایس گل دا کوئی دُکھ نہیں سی جے اوس دا پوتر امر گیا اے۔ اوس نوں دُکھ
 سی تے ایس گل دا کہ اج اک تاریخ ختم ہو گئی سی۔ اوہ چاہندی سی جے نسلاں
 اگے ودھدیاں رہن تے وطن دے کم آؤندیاں رہن تے تاریخ اپنے آپ نوں
 دہرائی نہ ہوے۔ اج اوہ قصہ ای مک چُکیا سی۔“ (23)

پراہ مری نہیں اوہ اج وی زندہ اے۔ اوہاناں اج وی زندہ اے تے اوس وقت تیکر جیوندی رہوے گی

جدوں تائیں ایہ وطن باقی رہوے گا۔

سلیم خاں گمی..... لکلیاں مچھاں:

سلیم خاں گمی دا افسانہ لکلیاں مچھاں اوس جوان دی کہانی اے جیہڑا لاہور وچ پڑھیا تے استھے ای ایہدیاں مسماں بکھیاں۔ اوہ اپنے پنڈ آیا تے اوہدے اپنے چاچے ہاشم خان نے جیہڑا اوہدے پیو اکبر خان دا نکا بھرا سی اپنی دھی رضیہ نال اوہدی مگنی کیتی۔ رضیہ نوں اوہدیاں لکلیاں مچھاں بڑیاں چنگیاں لگدیاں سن۔ اوہناں دوواں وچ پیار بے شمار سی۔ جدوں اوہ مگنی توں بعد لاہور ول ٹر گیا تے اوہنوں فوج وچ کمیشن مل جاندا اے تے اوہ فوج وچ لیفٹیننٹ ہو جاندا اے تے کشمیر دے محاذ تے دشمن نال لڑدا لڑدا شہید ہو جاندا اے تے جدوں اوہدی میت گھر آؤندی اے تے اوہدے گھر والے رضیہ نوں آکھدے نیں پئی آخری دیدار کر لے۔ اوہ دیدار کردی اے تے اوہدیاں مچھاں اک پاسے ڈھلکیاں نظر آؤندیاں نیں، اوہ اوہدیاں مچھاں نوں سدھا کر کے اپنا مونہہ اپنے ہتھاں وچ لگا لیندی اے۔ پنجاب دی عورت ہمیش اپنے خاوند نوں بہادر، جوانمرد تے عزت مند ویکھنا چاہندی اے۔ نال ای اوہدیاں مچھاں نوں شہادت مگروں وی تاؤ دے دتا اے۔ ایہ عمل ای افسانے دا نقطہ عروج اے۔

”دھیہ آخری دیدار کر لے۔ رضیہ اگے ودھی۔ اوس امجد نوں بڑے غور نال

ویکھیا۔ اوہدیاں لکلیاں مچھاں ڈھلک گیاں سن۔ رضیہ نے ہتھ ودھا کے امجد دیاں

مچھاں اُٹا نہہ کیتیاں تے اپنے دونواں ہتھاں دیاں تلیاں وچ اپنا مونہہ لگا لیا۔“ (24)

فقیر محمد فقیر..... اوہ مل کے وی نہ مل سکے:

فقیر محمد فقیر دے لکھے ایس افسانے وچ جیہڑی زبان دا ورتارا کیتا اے اوہ ای ساڈی پنجابی زبان اے۔ اوہناں ایہدے وچ ویکھ نوں وچ، کنسواں، کچھری، اگر کچھڑ، سخن، شودیئے، دخاناں جیسے لفظاں دا ورتارا کیتا اے جیہڑا صحیح تے ٹھیکہ پنجابی دی اک مثال اے۔ افسانے دی بُتر وی پاکستانیت تے اُساری گئی اے۔ پاکستان بن مگروں عنایت علی نوں خط آؤندا اے جیہدے وچ بلونت سنگھ عنایت نوں واہگے بارڈر تے ملن لئی آکھدا اے تے دونویں جی عنایت تے فضلاں اوہدروں بلوت سنگھ تے سنت کور اک دوجے لئی پھلاں دے تحفے لے کے ملن لئی آؤندے نیں۔

واہگے رلی ملی سا بھی بھوئیں دو ڈک ہوئی نظر آؤندی سی۔ نکھیرا سرحد دے پھانک وچ نہ

ملن والے بھانگے پائی کھلا سی۔ پھانکوں اُلا رچن تارے والا ساوا جھنڈا جھول جھول کے پاکستان دی مالکی

تے فخر کردا وسدا سی۔ تے پھانکوں پار ترنگا ہندوستان دی مناں منی دادم بھر دا نظر آؤندا سی۔“ (25)

پرسنتری اوہناں نوں اک دوجے نال ملن نہیں دیندا۔ بڑی مشکل نال اوہ اک دوجے نوں تحفے دے

لیندے نیں تے اکھاں اکھاں وچ گل بات کر لیندے نیں۔ ایہ افسانہ اوس حقیقت دی دس پارہیا اے

پنی پاکستان بنن ویلے جتھے اکالیاں نے عقربو د مچا پیا سی تے بد تھماں نے حشر د بہاڑا لے آنداسی اوتھے کجھ ایہو جیہے کردار وی سن جیہناں بھائی چارے دی اخیر کردتی تے اپنیاں جاناں خطرے وچ پا کے اپنے سنگی ساتھیاں تے یاراں نوں دوہاں پاسے بارڈر پار کر دتاسی تے اج اوسے بارڈر تے عنایت علی اک جرنیل وانگوں ٹردا ہویا بڑے فخر نال اپنے یار بلونت سنگھ نوں ملن آیا سی تے فضلاں اپنی بھین سنت کور نوں۔ وڈھ ماری دے ایس دور وچ ایہو جنیاں مثالاں مسلماناں لئی اک تازہ ہوا دا بکھاسن۔ دوواں پاسے دے لوکی اج وی ایہو جیہیاں گلاں کر کے اک دوجے نال اپنیاں یاداں تازہ کر دے نیں تے پاکستان بنن مگروں جیہڑی پیڑھی سی ہن اوہ گھٹ لوک نیں پر جیہڑے ہن نیں اوہ اوس ویلے نوں اج وی ایویں ای یاد کر دے نیں جیویں کل دی گل ہووے۔

نذر فاطمہ..... جنت دے محل:

نذر فاطمہ دی ایہ کہانی ونڈ مگروں پاکستان وچ ہون والیاں بے ایمانیاں، بد اعمالیاں دی نشاندہی کر رہی اے۔ ایس ملک وچ آبادکاراں لئی تے تھان بن گئی، اوہناں نوں الاٹ منھاں وی ہو گئیاں تے آبادکاری دے افسراں دارج وی۔ جیہڑے مقامی لوکاں تے مہاجراں نوں اپنے ہتھیں لیا کے استھے آباد کیتا اوہناں دے نال الاٹ منھاں ہوئیاں۔ مقامی لوکاں نے انصار مدینہ دی یاد تازہ کردتی تے اپنے گھر دے بوہے مہاجراں لئی کھول دتے۔ ایہناں وچ کجھ لوک ایہو جیہے وی سن جیہڑے ایدھر لے پاسے ہوئے فساد پاروں اُجڑ گئے سن۔ گھربار، کاروبار تباہ ہو گئے سن تے پاکستان لئی اوہناں دیاں قربانیاں وی سن۔ اوہ وچارے اوس ویلے توں اج تیکر کرائے دے مکاناں وچ رل رہے نیں۔ کئی لوکاں آبادکاری دے محکمے نال رل کے جھوٹے کلیم داخل کر کے مریع الاٹ کروائے۔ پچھوں بھانویں اوہناں کول کجھ ہے سی یا نہیں استھے اوہ کروڑ پتی ہو گئے۔ آبادکاری دے افسراں اپنیاں جائیداداں بنائیاں تے اوہناں غریباں نوں جنت وچ محل تے ٹرخایا۔ جیویں منصور دی ماں منصور نوں کہندی اے مہاجراں دی مدد تے سرکاری کرے گی ساڈا کون اے؟ تے منصور اگوں کہندی اے:

”بے بے جی! اسی قوم دی خدمت کراں گے۔ تے قوم ساڈی خدمت کرے

گی۔ جدوں اپنا ملک تے اپنی حکومت ہووے۔ اودوں تیر میر دے جھگڑے چھڈ

دینے چاہی دے نیں۔“ (26)

پر اوہناں دی نیت اوہناں نال، لوکاں جیہڑی نیت نال مہاجراں دی خدمت کیتی اللہ اوہناں نوں ضرور جنت وچ محل دے گا۔ جیہڑے دنیا وچ بے ایمانی نال محل الاٹ کرا کے بیٹھے نیں ہن تاں اوہ وی اپنا ٹھکانہ لوڑ دے پھر دے نیں۔

وقار انبالوی..... دولت زندہ باد:

وقار انبالوی یکے مسلم لیگی سن تے اک عرصہ صحافت نال وابستہ رہے تے نوائے وقت وچ کم کردے رہے۔ اُچ پدھر دے شاعر تے لاہور دے نیڑے شاہ پور کا نجران دے رہن والے سن۔ ایہناں دا افسانہ دولت زندہ باد ونڈ ویلے پاکستان نال لوکاں دی محبت دی مونہہ بولدی تصویر اے جیہدے وچ بھاگ بھری دا گھر والا ساکا اک صندوق کڑی نوں ہک نال لائی پھر داسی تے اوہنوں بیماری وچ اپنیاں نظراں اگے رکھ داسی۔ اوہدا پتر شہابا جیہڈا نکلیاں ہوندیاں بھکھا، ننگا تے سوندا سی پر اوہنوں وی اوس صندوق کڑی ول ویکھن دی اجازت نہیں سی۔ نہ کدی ساکے دی بیوی بھاگ بھری نے ایس صندوق کڑی نوں کھولن دا چارہ کیتا سی۔ ساکے دا بھرا نورا وی شہاب نوں کہند اسی پئی ایس دولت دا کیہ فائدہ جیہڈی اپنے تے خرچ نہ کیتی جاوے توں کسے طرح صندوق کڑی دی چابی ماں کولوں لے کے مینوں دے چھڈ میں آپے بھرا دا دوائی دارو کر لواں گا۔ اک دن دا لا کے شہابا ماں دے ہتھوں چابی لے کے نورے نوں جا دیندا اے۔ ساکے نے وصیت کیتی سی پئی میری موت مگروں ایہ صندوق کڑی پنچایت وچ کھولی جاوے تے نالے شہاب نوں آکھیا پئی توں وی ایہوں ہک نال لائی رکھیں فیراوہ صندوق کڑی ساکے دی موت مگروں پنچایت سامنے کھولی گئی تے اوہدے وچوں جیہڈی دولت نکلی اوہ ایہ سی:

”لمبر نے صندوق کڑی کھولی۔ اک لیڑے وچ دو تین گنڈھاں پیاں ہویاں سن۔ اوہ کھولیاں، نکلیا کیہ۔ اک پاکستانی دوانی چن تارے آلی، کوئی دوانچی دا پاکستانی جھنڈا، پاکستان دا اک چھوٹا جیہا نقشہ، قائد اعظم دی اک نیکی جیہی تصویر، اک کاغذ تے ایہ شعر۔

اپنا سکھ۔ اپنا جھنڈا۔ اپنا دیس

ایس توں ودھ کے دولت کیہ اے۔ دولت زندہ باد“ (27)

انور اداس..... روگ:

انور اداس دا ایہ افسانہ اک تڑپ اے، اک روگ تے تے کرلاپ اے۔ شوکت سناں اٹھاں ورہیاں داسی جدوں اوہدی ماں نوں اوہدا پیو چھڈ کے قبرے جا پیا سی تے شوکت دی ماں اللہ رکھی چودھریاں دی حویلی کم کاج کر کے اپنا تے پتر دا پیٹ پالیدی سی۔ صبح تو شام تائیں کم کردی تے فیروی چودھرائی کولوں جھاڑاں کھاندی سی۔ ایہ گلاں ویکھ کے شوکت نوں پڑھا لکھا کے تحصیلدار بنا دتا تے فیرو ایہدی کلاس فیلو سعدیہ نال اوہدی شادی کردتی۔ خوشحالی دے ایہناں دناں وچ جدوں اوہنوں اپنی ماں دا خیال آؤندا سی اوہ پریشان ہو جاندا سی پر اپنا روگ کسے نوں نہیں سی دسدا۔ سعدیہ نے اک دن اوہنوں ساری گل پوچھ ای لئی۔ اوہنے سعدیہ نوں دسیا کہ میں پنڈ وچ رہنا چاہتا واں۔ سعدیہ نے اوہدی رضا وچ

ای اپنی رضا شامل کیتی تے انج اوہنے اپنا تادلہ اپنے پنڈ دے کول ای کرا لیا تے فیر چودھری تے پنڈ دے ہور بندے اوہدے کول کم کار لئی آن لگ پئے تے اوہ اپنی ماں جیہڑی ہن منگ کے کھاندی سی اوہنوں روپے پیسے دے آنداسی۔ اوہدا تے مائی دا تعلق دیکھ کے چودھری نوں کئی واری شک گزریا پئی خورے ایہ ایسے مائی دا شوکت اے۔ اوہنے ہر طرح سُوہ لاون دی کوشش کیتی پر اوہدی ہر کوشش اشرف کھوکھے والے تے آ کے منک جاندی۔ چودھری نوں پتہ سی پئی ایہدے پیو دا نام مختار سی۔ فیر اک دن شوکت نے چودھری دے ذریعے کوٹھی لئی زمین خریدی تے کوٹھی بنوا کے اپنی ماں نوں اس کوٹھی وچ بٹھایا تے اوہدے پیریں ہتھ لائے تے اوہ اپنے بچیاں تے سعدیہ نوں لے کے آیا تے ماں نال ملا کے کہن لگا ایہ تہاڈی نوہ تے بچے نیں۔ پر مائی کہن لگی کہ میرا شوکت کتھے اے؟ تے شوکت کہن لگا میری بھولیے مائیں میں ای تیرا شوکت آں تے ایہ تیرے پوترے نیں تے کول کھڑے اشرف کھوکھے والے ول اشارہ کیتا تے کہن لگی خورے ایہ سعدیہ دا پیو اے۔ شوکت نے کیا کہ ایہ اوہ لوک نیں جیہناں تیرے پتر نوں شہر وچ رکھیا تے شوکت دی ماں اللہ رکھی اشرف نوں پچھیا تسیں کون او؟ تسیں کون؟ تے اوہ کہن لگا پاکستان بن ویلے اسیں انڈیا توں آئے تے میری بھین اللہ رکھی گواچ گئی سی تے ماں پیو نوں سکھاں وڈھ دتاسی:

”شوکت دی ماں نے آکھیا بھرا جی تہاڈا ناں کیا اے؟ تہاڈا پچھلا پنڈ کیہڑا سی؟
تے تہاڈے ماں پیو دا کیا ناں سی؟ فیر جدوں اشرف نے اپنا، اپنے پنڈ دا تے
اپنے ماں پیو دا ناں دسیا تے اللہ رکھی اڈ کے بھرا دے گل لگ گئی۔“ (28)

محمد یونس ندیم..... ہمیش جیوے پاکستان:

محمد یونس ندیم دے ایس افسانے وچ ونڈ ویلے توں ذرا پہلاں سکھاں تے مسلماناں وچکار تعلق تے کھیڈاں بارے دسیا گیا اے پئی کیوں اوہ اک دو جے نال مل کے رہندے سن، اکٹھے کھیڈ دے سن، اک دو جے دے ویاہ، شادیاں، خوشیاں، غماں دے سنبھلی سن تے پاکستان بن ویلے ایہو اک دو جے دیاں عزتاں دے راکھے، اک دو جے دے دشمن بن گئے۔ سکھاں نے مسلماناں تے ظلم دی انتہا کر دتی۔ گھبر و قتل کر دتے، مسلمان گڑیاں چک لئیاں، اوہ تھے ہور وی کئی واقعے سامنے آئے جو یں رحمت علی نوں شیر سنگھ دی بھین پسند کر دی سی تے اوہنے اپنے اوس بھرا دے پیو دی متا رحمت علی دے گھر آ کے اوہنوں دس دتی تے آپے فیر کلمہ پڑھ کے مسلمان ہو گئے۔ سکھاں نوں ہندوواں نے مسلماناں دے خلاف ورتیا تے اپنا بُنا ساریا۔ شیر سنگھ تے اوہدے پیو دا مقابلہ رحمت علی تے اوہدے بھرنے کیتا تے اخیر اوہ شہید ہو گئے۔ شیر سنگھ دی بھین زخمی حالت وچ اوہنوں ملی:

”بلونت کور جیہدا ناں مولوی نے خدیجہ رکھ دتاسی نے اکھاں پٹیاں کلمہ پڑھیا۔

ہمیش جیوے پاکستان دانعرہ ماریاتے اپنی جان اوس اللہ دے سپرد کردتی۔ جیہڑا
ساریاں دارب اے۔ شیر سنگھ ہڑک ہڑک کے رویا۔ پراوہدی بھین اللہ نوں پیاری
ہو چکی سی۔“ (29)

ایس افسانے وچ ہندوواں دیاں عیاریاں دا ذکر اے جیہناں سکھاں دے دماغ تے قابض
ہو کے اوہناں نوں وڈھ ماری ول لادتا۔ مسلماناں وچ پاکستان بارے جیہڑا جذبہ سی اوہ ہور ودھ گیا۔ ایہ
جذبہ پاکستان دی شکل وچ ہن وی موجود اے جیہدی مثال سانوں 14 اگست دے دن دیکھن نوں
ملدی اے۔

میاں منیر حسین منیر..... آزادی:

میاں منیر حسین منیر دا ایہ افسانہ سقوط ڈھاکہ دے المیے تے اُساریا اے۔ 1971ء وچ بھارتی
فوجاں تے ہندو بنگالیاں دے اکٹھ جوڑ اتے اپنے لیڈراں دیاں غلطیاں پاروں مشرقی پاکستان بنگلہ دیش
بن گیا۔ جیہڑی آزادی ہندوستان دی کنڈ تے چڑھ کے حاصل کیتی اوس وچ کیہ کرب ڈکھ سن۔ چھیموں
دے گھر والے چھیرے سن تے اوہناں دا لنگھا چھیاں پھڑ کے وچ کے لنگھد اسی تے کوئی اک ادھی مچھی
بچ رہندی تے اوہ ٹکڑی برکی کھالیندے سن۔ اوہ ٹیر اپنے وچ ای خوش سی۔ سردیاں وچ کدے کدے
اوہ اپنی گھر والی لئی گہنے وی بنوالیند اسی تے چھیموں نوں اپنے بھرا دے منڈے نال ویاہن بارے سوچ
رہیا سی تے چھیموں وی ایس چھیل چھیلے گھبرونوں پسند کردی سی تے اک دن اوہناں دا کم بند ہو جاندا
اے تے اوہ اپنی جھگی وچ ای مُر جاندا نہیں۔ اوہناں دے وطن وچ ہندوواں دا عمل دخل ودھ جاندا اے:

”آخر ڈھائی مہینیاں دی افراتفری مگروں اوہناں دا دیش بنگلہ دیش بن گیا۔ ہولی
ہولی کم کار شروع ہو گئے۔ شہر نال رابطہ بحال ہو گیا۔ پر چھیموں نوں ایس آزادی دی
کوئی سمجھ نہ آئی۔ کیوں جے اوہناں دی حیاتی وچ کسے قسم دی کوئی تبدیلی نہ
آئی۔ اوہو دریا دا کنڈھا، جال، چھیاں، وتی تے وتی دے وسنیک، سارا کچھ
اوسے طرح ای سی۔“ (30)

چھیموں دا دل کرداسی کہ اوہ وریام نوں لے کے شہر ول ٹر جاوے۔ اک دن شامیں وتی دے
سر پنچ نے ساری وتی نوں اکٹھا کر کے آکھیا پئی اسیں ہن آزاد ہو گئے آں، ساڈے حالات ہن پرت
جاون گے تے پنجاں ستان دنوں مگروں موٹر نال چلن والی اک کشتی آئی جیہدے وچوں چار بندے نکل
کے وستیدے سر پنچ کول آئے تے اوہناں دسیا ہن جال بناون دی لوڑ نہیں۔ نویں حکومت نے دریا دے
دو جے کنڈھے تے فارم لائے میں جتھے ایس وتی دے منڈے گڑیاں مچھی صاف کر کے ڈیاں وچ پیک
کرن گے تے ایہ مچھی فیرو باہر لے ملک گھلی جاوے گی تے ایہناں منڈیاں گڑیاں نوں چنگی تنخواہ ملے گی۔

فارم دامالک سیٹھ رام لال تے اوہدے نیجے نے اک مہینے دی پیشگی تنخواہ دے دتی تے نال ای دتی وچ ولایتی دارو دیاں بوتلاں وی وڈ گئے۔ اج پوری دتی وچ ہر گھنگی وچ دیوے بدلے سن تے گڑیاں گدھے پاؤندیاں آزادی دا جشن منا رہیاں سن۔ اگلے دن دھمی ویلے سیٹھ رام لال دے کارندے موٹر والیاں کشتیاں لے کے آگئے تے تیار ہو کے گڑیاں اک کشتی وچ تے مُنڈے دوجی کشتی وچ بہہ گئے۔ شہر اپڑ کے اوہناں کڑیاں نوں گڈیاں وچ بٹھا کے اک وڈی کوٹھی وچ لے آئے۔ اگلے دن ساریاں کڑیاں اک لائن وچ کھلویتیاں۔ سیٹھ رام لال نال دوزنایاں وی آئیاں، دو بندے آئے، اوہناں چنگی طرح ویکھیا تے چھیموں دے نال دیاں تن کڑیاں نوں اک بندہ تے زانی نال لے گئے۔ انجے ای ساریاں گڑیاں نوں ہور بندہ تے زانی لے گئے تے چھیموں وی اک اجہی عورت نال تے بندے نال ٹُگئی تے فیر اوہناں نوں ون سونے لہڑے پا کے بٹھا دتا گیا تے ادھی رات نوں اک اڈھکر عمر دا بندہ ڈگدا ڈھیندا آیا تے زانی نے چھیموں دی بانہہ اوہدے ہتھ وچ پھڑا کے کہیا باؤ جی ایہو جیہا تھہ تہا نوں ساری زندگی نہیں ملیا ہونا۔ ایہ کڑی اپنی حیاتی وچ پہلی وار تہا ڈی ووتھی بن گئی اے۔ ایہ کہہ کے زانی کمرے وچوں باہر ٹُگئی تے چھیموں بچھن لگی تے اوس بندے نے اوہنوں پھڑ کے اپنے کلاوے وچ لے لیا۔ فیر اوہنوں دن چڑھے ای ہوش آیا جدوں اوہ چھیموں نہیں سی رہی۔ ہولی ہولی چھیموں روز ایس تماشے دی عادی ہو گئی فیر اوہنوں اک ہور باؤ ہمیش لئی اپنے گھر لے گیا۔ جتھے اوہ ای تماشہ سی بس جنانی دی تھان مالک بندہ سی۔ اک دن چھیموں دامالک بڑا پریشان سی۔ سگریٹ پھوک پھوک اوہدا گلہ پک گیا۔ چھیموں نے اوہنوں پریشانی دی وجہ پچھی تے اوس آکھیا اج دریا دے اوس کڈھے توں مال آرہیا اے تے دریا بہت چڑھیا ہویا اے۔ کشتی وی راہ بھل گئی اے، ایس لئی پریشان آں۔ اوہ سمجھ گئی، سیٹھ صاحب دا اوس توں ودھ کیہنوں پتہ سی۔ کہن لگی پئی مینوں نال لے چلو تہا ڈی پریشانی مک جاوے گی۔ اوہ چھیموں نوں نال لے جاندا اے۔ چھیموں نوں اپنا اوہ سفر یاد آجاندا اے۔ اچن چیت اوہنوں کشتی نظر آؤندی اے۔ کول آ کے کشتی دے وچوں اک اک گڑی تھلے لہن لگ پیندی اے تے چھیموں ہو کے دین لگ پیندی اے نا اُتریو، نا اُتریو۔ اتھے کوئی فارم نہیں جے۔ پچھانہہ نوں مُڑ جاؤ، شہر دیاں بتیاں تہا ڈارنگ روپ کھا جان گئیاں۔ ہالی وی مُڑ جاؤ، میری من لو نہ اتریو جے، نہ اتریو جے۔ سانوں ایہ آزادی نہیں چاہی دی۔ چھیموں دا واویلا سن کے گڑیاں ہٹھممر گئیاں۔ سیٹھ دے کارندیاں چھیموں نوں دریا وچ وگا دتا تے آکھیا جا ایس دریا وچوں اپنیاں جھگیاں لہ لے۔ چھیموں نے اک ڈوبا کھا کے ساہ لین لئی سر پانی دے وچوں کڈھیا تے اوہدے ورگیاں کئی چھیموں سولی چڑھن لئی سیٹھ دیاں موٹراں وچ بہہ چکیاں سن تے فیر اوہنوں پانی وچوں سر کڈھن دی لوڑ ای نہ رہی۔

اسلم رانا..... ستمبر کی بیٹی: (31)

ایہ افسانہ 1971ء دی جنگ دے دور وچ لکھیا گیا۔ جہدے وچ دکھ درد، پچھتاوا، مایوسی، عورت دی کمزوری تے ہوس پرستی دی داستان اے۔ ایہدے وچ دینو تے منشی لالچی تے موقع پرست نہیں۔ جیہڑے جانو توں اوہدی محنت دی اجرت دی تھیں اوہدے ول میلی نظر نال ویکھدے سن۔ جانو دا بھرا جیل وچ سی تے جانو اکلا پے دا شکاری۔ ایس صورتحال وچ مینجر نے جانو نال ہمدردی دا رشتہ بنا لیا تے اوہدے نال ویاہ کر لیا۔ پرمینجر دشمن دا جاسوس سی۔ جہد اپتہ اک دن جانو نوں لگ جاندا اے تے اوہنے پاکستانی سپاہیاں نوں اوہدے بارے دس دتا۔ ایس طرح وطن نال محبت دے رشتے نوں ہر دتا تے جانو وطن دی بیٹی دے طور تے سامنے آئی۔

ایہناں سارے افسانیاں وچ وطن دے نال محبت دا، وفاداری دا جذبہ اگھڑا دکھایا گیا اے۔ مٹی تے ملک نال انسان دا تعلق فطری اے تے اوہ جیوندیاں جی ایس دی حفاظت لئی کسے قربانی توں گھٹ نہیں کردا۔ پاکستانیت دا ایہ رنگ پنجابی نظم تے نثر دوواں وچ ملدا اے تے عام لوکاں دے نال نال لکھاری وی اپنا حصہ پاندے دے۔ پاکستانی پنجابی افسانیاں وچوں ونگیاں راہیں پاکستانیت دے جذبے دے دکھو دکھ رنگ سامنے آؤندے نیں۔

حوالہ جات:

- * اسٹنٹ پروفیسر پنجابی، گورنمنٹ کالج یونیورسٹی، فیصل آباد
- 1- سید عبداللہ، ڈاکٹر۔ ”اُردو ادب میں پاکستانیت کا مسئلہ“، مشمولہ ”پاکستانی ادب“، مرتبہ رشید امجد، فاروقی علی۔ جلد اول (راولپنڈی: ایف جی سرسید کالج، 1981ء) 541۔
- 2- سید عبداللہ، ڈاکٹر۔ ”اُردو ادب میں پاکستانیت کا مسئلہ“، 541۔
- 3- ابوریحان البیرونی۔ کتاب الہند، مترجم: سید افر علی (کراچی: انجمن ترقی اُردو، 1941ء) 16۔
- 4- محمد اکرام شیخ۔ روکوثر (لاہور: فیروز سنز، 1970ء) 35۔
- 5- عزیز احمد۔ برصغیر کا اسلامی کلچر، مترجم: ڈاکٹر جمیل احمد جالبی (لاہور: ادارہ ثقافت اسلامیہ، 1990ء) 142۔
- 6- علامہ اقبال۔ ”صدارتی خطبہ“، مشمولہ ”برصغیر کا اسلامی کلچر“، از عزیز احمد، مترجم: ڈاکٹر جمیل جالبی (لاہور: ادارہ ثقافت اسلامیہ، 1990ء) 415۔
- 7- اکرم ہوشیار پوری۔ پاکستان اور پاکستانیت (لاہور: غفران پبلی کیشنز، 1995ء) 65۔
- 8- سجاد باقر رضوی۔ ”پاکستانی تہذیب کا مسئلہ“، مشمولہ ”پاکستانی ادب“، پہلی جلد (راولپنڈی: 1981ء) 179۔
- 9- فیض احمد فیض۔ ”پاکستانی تہذیب کے اجزائے ترکیبی“، مشمولہ ”پاکستانی کلچر اور قومی شخص کی تلاش“، مرتبہ: شیمہ مجید (لاہور: فیروز سنز، 1988ء) 36۔

- 10- انعام الحق جاوید، ڈاکٹر، ”پنجابی ادب میں پاکستانیت - ایک جائزہ“، ماہ نو (اگست 1997ء) 22۔
- 11- اقتدار واجد - مہتراں دی جہانی خاطر، کچے کوٹھے (لاہور: تاج بک ڈپو، 1983ء) 37۔
- 12- حنیف باوا - دوجا پڑا، کہانی (لاہور: بورڈ، 1994ء) 81۔
- 13- طارق جامی - تریل دے موتی (لاہور: پنجابی زبان، مارچ اپریل 1972ء) 38۔
- 14- طاہرہ سلیمی - پھلاں دے ہار (لاہور: پنجابی زبان، 1972ء) 24۔
- 15- عمر غنی - ”اڈیک“ پنجابی زبان (لاہور: نومبر 1972ء)؛ 57۔
- 16- اقبال زخمی - ”برقعہ“ ماہنامہ لکھاری (لاہور: اگست 1993ء)؛ 18۔
- 17- عاشق رحیل - ”زندہ باد“ ماہنامہ لکھاری (لاہور: اگست 1993ء)؛ 16۔
- 18- عاشق رحیل - پاکستان داشیدائی (اگست 1987ء) 25۔
- 19- مسعود احمد چودھری - ”پیار“ پنج دریا (لاہور: ستمبر 1971ء)؛ 68۔
- 20- رفعت - ”آج دی وارتا“ پنج دریا (لاہور: مارچ 1972ء)؛ 86۔
- 21- محمد یعقوب عاصی - ”ماسی فتح“ پنجابی زبان (لاہور: جنوری 1973ء)؛ 101۔
- 22- غلام رسول شوق - مٹھ دانیوں دی، چھلتران (فیصل آباد: صفی پبلی کیشنز، 14 - اگست 1986ء) 24۔
- 23- ملک شاہ سوار علی ناصر - ماں، کرلاٹ (لاہور: پاکستان پنجابی فکری سانجھ، 1987ء) 82۔
- 24- سلیم خاں گمی - لکھیاں مچھاں، تر دے پیر (لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1994ء) 11۔
- 25- فقیر محمد فقیر - ”اوہ مل کے وی نل سکے“ لہراں، مرتبہ: ڈاکٹر فقیر محمد فقیر (لاہور: قریشی بک اینجنسی - س ن) 137۔
- 26- نذر فاطمہ - ”جنت دے محل“، لہراں، مرتبہ: ڈاکٹر فقیر محمد فقیر (لاہور: قریشی بک اینجنسی، س ن) 341۔
- 27- وقار انبالوی - ”دولت زندہ باد“، لہراں، مرتبہ: ڈاکٹر فقیر محمد فقیر (لاہور: قریشی بک اینجنسی، س ن) 324۔
- 28- انور اُداس - ”روگ“ ماہنامہ لکھاری (لاہور: دسمبر 1989ء)؛ 22۔
- 29- محمد یونس ندیم - ہمیش جیوے پاکستان (اکتوبر دسمبر 2007ء) 22۔
- 30- میاں منیر حسین منیر - ”آزادی“ ماہنامہ لکھاری (لاہور: اگست 2008ء)؛ 19۔
- 31- اسلم رانا - ”ستمبر کی بیٹی“، ڈائجسٹ (فیصل آباد: اکتوبر 1972ء)؛ 64 - 47۔